

Юсов Святослав, **Юсова Наталія**
(Київ)

**ДИСКУСІЯ В НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ УРСР
З ПРОБЛЕМАТИКИ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
І ДАВНЬОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (1951 р.):
МІЖ НАУКОЮ ТА ІДЕОЛОГІЄЮ**

Вивчення етногенетичної проблематики в СРСР (особливо в галузі походження східних слов'ян і російського народу) розпочалося в кінці 1930-х рр. і тривало протягом 1940-х рр., а результати поточних досліджень обговорювалися під час різних засідань і сесій наукових установ, однак термінологічно-понятійний апарат залишався неусталеним, а поняття «народність» побоювалися застосовувати до етногонічних процесів, оскільки в працях головного радянського «авторитета» Й. Сталіна воно вживалося лише до періоду розвинутого феодалізму і переходу до централізованої держави. У другій половині 1940-х рр. радянські історики і етногенетики все більше кладуть в основу методології етногенетичних досліджень постулати Й. Сталіна з націології. Окрім цього, впритул до літа 1950 р., іншим методологічним підґрунтям слугувала глотогонічна теорія іншого «корифея» – покійного (на той час) академіка М. Марра¹.

З національними питаннями були пов'язані і нові міркування вождя, висловлені ним під час так званої лінгвістичної дискусії літа 1950 р. з приводу теорії М. Марра. Міркування стосувалися водночас й питань утворення народів і народностей, тобто – питань етногенезу². Відтак постулати вождя надали поштовх новій актуалізації етногенетичних досліджень і визначили шляхи теоретичної перебудови етногенетики, що провела до зв'язку з викориненням з цієї дисципліни марристських конструкцій³.

Головна ж дискусія, котра має найперший стосунок до нашої теми, – лінгвістична, що відбулася на сторінках газети «Правда» 1950 р., а власне саме сталінські замітки позначилися на подальшому розвитку проблематики етногенезу східних слов'ян та долі концепції давньоруської народності. Передусім, ряд положень «корифея» остаточно надали легітимації поняттю «народність» в якості етнокатегорії, котру виправдано вживати при характеристиці етнічних спільностей ранніх періодів розвитку людського суспільства – рабовласницького і феодального. Оскільки в радянському історіописанні процеси переходу східних слов'ян від первіснообщинного суспільства до класового все більш відсувалися у давнину, то одночасно з цим етнічна їх консолідація в народність також відсувалася у глибину століть – в часи до виникнення Київської держави, яку вже стали визначати як ранньофеодальну. Таким чином, у деяких працях давня східнослов'янська народність в добу Київської Русі повставала як цілком сформована спільнота. Це не суперечило загальними постулатам Й. Сталіна щодо виникнення і розпаду народностей і їх мов, проте обґрунтувалося здебільшого на основі залучення нових археологічних матеріалів. Утім, тенденція до удавнення науковцями різних прогресивних процесів у розвитку східних слов'ян (= «руського народу») диктувалася тогочасними політичними чинниками, тобто, знову ж таки сталінськими доктринами, але

загальнополітичними, а не етномовознавчими. А, тому твердження І. Фроянова про те, що догматичне дотримання сталінським положенням про розвиток мови і складання націй «на деякий час паралізувало творче вивчення питання давньоруської народності»⁴ є певним спрощенням тодішньої ситуації, вочевидь викликаним ригоризмом⁵ антисталінської кампанії періоду горбачовської перебудови. Зазначимо, що одна з головних вказівок Й. Сталіна для мовознавців, що пролунала в його першій статті з циклу «Марксизм і питання мовознавства» («вивчення мовної спорідненості ... могло б принести велику користь у справі вивчення законів розвитку мови»), сприяло відновленню порівняльно-історичного мовознавства, яке третирувалося в часи панування марризму в гуманітаристиці. Вважаємо, що сталінська революція на мовознавчому фронті надала поштовх до зацікавлення науковцями проблемою давньоруської народності, призвела до наукової легітимації концепції, врешті – і до появи цілком фундованих наукових досліджень.

Теоретичні дискусії, спричинені зазначеними сталінськими працями продовжувалися впродовж двох з половиною років як під час різноманітних наукових форумів, так і на сторінках фахової періодики. Сталінський варіант «оздоровлення» мовознавства відкрив перед лінгвістами перспективу занять етногенічною проблематикою й, відповідно, до співробітництва їх із представниками інших гуманітарних наук у галузі етногенетики. Як результат, знову, подібно до ситуації 1930-х рр., на перший план висувалося питання координації й спільної комплексної роботи науковців різних дисциплін.

Важливими в сенсі ширшого впровадження в науковій обіг концепції і поняття «давньоруська народність» були низка академічних форумів, що відбувалися впродовж 1951 р. Утім, у поточній статті зупинимося лише на розгляді перебігу першої широкої дискусії з проблематики етногенезу східних слов'ян і давньоруської народності, що відбулася на початку цього року в УРСР.

Отже, в квітні 1951 р. наукові дебати з етногенетичної проблематики відбулися в середовищі українських вчених (переважно істориків, але в дискусіях приймали участь також археологи, мовознавці, літературознавці та ін.). 23-24 квітня 1951 р. на розширеному засіданні Вченої ради (були присутніми біля 200 людей – співробітники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, вузів Києва і регіонів) Інституту історії України АН УРСР (далі – ІУ) відбулася наукова дискусія «Походження української народності в світлі творів Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», що була запланована ще у вересні 1950 р.⁶ Головним доповідачем (довідь «Проблема походження української народності в світлі творів тов. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства»») з проблемі був К. Гуслистий⁷. З доповідями щодо формування буржуазної і соціалістичної нації виступили Ф. Ястребов і С. Белоусов відповідно. Актуальність прояснення цих питань у виступі директора ІУ О. Касименка, зокрема, пов'язувалась з проблемою періодизації історії СРСР, а також з підготовкою першого тому академічного видання «Історії Української РСР»⁸.

У доповіді К. Гуслистого (яку, як і дві інші доповіді не стенографували, оскільки планувалося їх видати) були простежено основні етапи формування української народності⁹, а також з'ясовано спільність історичного розвитку трьох східнослов'янських народів¹⁰, зокрема, розкрита тема стосовно давньоруської народності. В різних звітах (К. Гуслистого, відділу історії феодалізму, ІУ в цілому) стверджується, що зазначена доповідь вченого втілилася в публікацію – брошуру під аналогічною назвою¹¹. Згадується, що брошура вийшла з друку після 1.Х.1951, проте її не вдалося розшукати. Очевидно, що брошура насправді вийшла під іншою назвою, а саме: «Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки. Стенограма публічної лекції»¹².

Остання підписана до друку 25.X.1951, а її зміст вповні відповідає тому, що доповідав К. Гуслистий на квітневій дискусії – розкривається тема про давньоруську народність, походження і формування української народності. Окрім цього, до лекції очевидно увійшла частина матеріалу з доповіді К. Гуслистого «Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для історичної науки», що була виголошена ще восени 1950 р., а тому назва публічної лекції в принципі відповідала змісту. Окрім цього, доповідь 1950 р. у вигляді статті була опублікована в «Наукових записках» ПУ, що вийшли з запізненням у 1952 р.¹³

Розглядаючи названу дискусію, обмежимося лише проблематикою давньоруської народності. Під час обговорення деякі науковці піддавали сумніву як саме поняття «древнеруський народ» (чи «древнеруська народність»), так і концепцію загалом, причому, іноді спираючись на ті ж самі положення Й. Сталіна¹⁴, що і К. Гуслистий (та інші прихильники концепції). Останній, визнаючи існування давньоруської народності в період Київської Русі (в історика фігурує найменування – «древнеруська народність»¹⁵), разом з тим вважав, що народність була слабо консолідована і не далеко відійшла від племен¹⁶.

Спростовуючи міркування К. Гуслистого з приводу існування давньоруської народності його колега по відділу І. Бойко (виступав першим на вечірньому засіданні дискусії; він, до речі, в 1947 р. визнавав існування єдиного «руського народу» в період Київської Русі) відштовхувався від праць класиків марксизму, з яких він взяв за основу засновок: процес формування всякої народності проходив у конкретних і своєрідних історичних обставинах. Подібна своєрідність була і в часи Київської Русі. Питання про «єдину народність» І. Бойко вважав найбільш складним і дискусійним. На його думку, останні сталінські праці спростовують існування такої народності у східних слов'ян в часи Київської Русі. Виходячи з положень Й. Сталіна науковець вважав, що «народності російська, українська, білоруська виникали не на базі єдиної руської народності, яка ніби існувала в період Київської Русі, а на базі консолідації окремих племінних груп в період зародження класових феодальних відносин і складання феодальної державності»¹⁷. У часи розпаду єдиної держави, як далі аргументує свою позицію історик, економічні зв'язки і апарат влади посилювалися, тому якби утворилася єдина народність, то зазначені фактори консолідували б її. Що саме мав на увазі І. Бойко в останньому зауваженні не зовсім зрозуміло зі стенограми. Напевно, він хотів сказати, що якби формувалася єдина народність, то вона при зростанні економічних зв'язків і апарату влади, не дивлячись на розпад держави консолідувалася б далі. Очевидно, що такий аргумент є досить слабким для спростування позицій прихильників існування давньоруської народності. Зауважимо, що подібних поглядів історик дотримувався ще до появи інформаційного звітлення про конференцію 2 лютого 1951 р., де були піддані критиці відповідні погляди В. Мавродіна¹⁸.

Діалектолог І. Жилко, який виступив слідом за І. Бойко, зачепив, поміж іншого, й питання «єдиної мови руської народності». Він закликав з обережністю ставитися до існування останньої (мови). На його думку, якщо східні слов'яни і мали таку єдину перехідну мову, то вона була діалектно дуже різноманітна. Саме ця обставина, зауважує І. Жилко, й обумовила виникнення згодом трьох східнослов'янських мов¹⁹. Наголосимо, що в принципі майже тотожно висловлювався і В. Мавродін, що не перешкоджало йому сповідувати існування давньоруської народності.

Історик-медієвіст В. Голобуцький (наступний виступаючий) висловив судження, котрі на той час вже не відповідали політичній, а відтак і науковій кон'юктурі. По-перше, він виходив з того, що давньоруське суспільство в соціально-економічному відношенні було досить не однозначним. На його думку, зберігалися досить сильні елементи

патріархально-общинного ладу (велике значення общин, специфіка правових норм тощо), мали місце елементи рабовласництва і в той же час все це поєднувалося із зародженням феодалних відносин. Отже, В. Голобуцький дотримувався більш виваженої точки зору на складання класового суспільства і генезис феодалізму на Русі і публічно не боявся висловлювати свої погляди, які явно вступали в протиріччя з новими кон'юктурними концепціями археологів (Б. Рибаківа, П. Третьякова, В. Довженка, М. Брайчевського та ін.) та Б. Грекова.

Виходячи з таких позицій В. Голобуцький (і це – по-друге) вважав більш доречним вживати стосовно східнослов'янської єдності в епоху Київської Русі терміну «народ», як це вживав В. Мавродін (на якого український історик посилається) у працях кінця 1940-х рр. У той же час, розуміння В. Голобуцьким цього «народу» наближалось до поглядів М. Державіна, А. Насонова (в працях орієнтовно до 1951 р.), В. Пічети та ін., які розуміли під народом («руським») конгломерат племен («слов'янських»). По-третє, за логікою В. Голобуцького, якщо і визнавати, що давньоруська народність (чи народ) формувалася, то слід мати на увазі «різницю в соціально-економічному розвитку окремих племен, котрі увійшли до складу Київської держави», а також той момент, що різні племена неодноразово входили до складу цієї держави. В останньому випадку деякі з них взагалі зовсім короткий час знаходилися в єдиній державі.

Проте, В. Голобуцький наводив і аргументи «про»: консолідує роль держави, церкви, книжної культури, права, наявності загально-патріотичної свідомості тощо. Тому, вчений схилився до висновку, що період Київської Русі був початковим для формування давньоруської народності, процеси її формування далеко не закінчилися. Останні погляди вчений дотримувався і раніше²⁰. Зазначимо, що В. Голобуцький, згідно стенограмі, вживав термінологічний вираз «древне-русская народность» / «древне-руська народність» (його виступ виголошувався російською мовою)²¹.

Археолог з Інституту археології АН УРСР В. Довженко, який виступав услід за В. Голобуцьким, навпаки – категорично стверджував, що в часи Київської Русі «народність була вже монолітна, така, що вже сформувалася»²². Знову ж таки, це логічно виходило з його (разом з М. Брайчевським) концепції раннього складання класового суспільства і генезису феодалізму у східних слов'ян. Народність і народження класового суспільства – явища, за В. Довженком, синхронні. Формування народності тісно пов'язано з розпадом племінних зв'язків і народженням територіальних зв'язків, що можливо лише із зародженням класового суспільства: – це «явище класового суспільства... рабовласницького або феодалного – явище розкладу первісно-общинного ладу»²³.

Питання полягає в тому, до якого часу слід відносити процес розкладу первісно-общинного ладу, що одночасно «складає, разом з тим і процес виникнення народності»²⁴. Цей розклад (і одночасно формування народності) відбувався згідно археологічних джерел на території лісостепу в першій половині I тис. н.е. Дану тезу В. Довженко розкриває, характеризуючи культуру так званих «полів поховань». Суспільство, що було продуцентом цієї культури, мало не кровноспоріднені зв'язки, а територіальні. Воно було синхронним до суспільств примітивних державних об'єднань Західної і Середньої Європи. Далі В. Довженко аргументує свою тезу наявністю у тогочасного суспільства високого рівню орного землеробства, ремесла і торгівлі, майнової і класової диференціації²⁵.

Таким чином, на думку В. Довженка, народність вже формувалася в названий період і вона вже була в антів, навіть якщо їх об'єднання називати союзом племен. Тому, він вважав, що в епоху Київської Русі, тогочасна народність пройшла довготривалий шлях розвитку, котрий нараховував пів-тисячоліття. А, отже в київські часи, це вже була

монолітна етноспільнота, така, що вже сформувалася і мала мову, котра склалася і сформувалася. Втім, як зазначає В. Довженок, це не виключало існування діалектів, оскільки вони характерні навіть для національних мов²⁶. Згідно ж положень Й. Сталіна, в силу певних факторів ці діалекти «оживають», посилюються і перетворюються на окремі мови. Саме залишки племінних мов, на думку В. Довженка, стали основою для розвитку мов трьох східнослов'янських народностей, а головною причиною розпаду «древне-русского народа» було татарське нашествя.

Археолог, вживаючи термін «народність», разом не додавав до нього хронологічного уточнення – «давньоруська». Рівночасно, він користувався термінологічним виразом «древне-русский народ» (його виступ також був російською мовою)²⁷, що свідчить про не усталеність терміну «давньоруська народність» (деякі інші учасники дискусії вживали термінологічний вираз «староруська народність»²⁸).

Спираючись на твердження В. Леніна і Й. Сталіна, а також на праці мовознавців, відомий український історик і історіограф М. Марченко (що у свій час був підданий репресіям²⁹) не погоджувався з тими виступаючими, які захищали позиції існування давньоруської народності. Свої спростування М. Марченко почав з того, що заперечив існування «виразно єдиної народності зі всіма повністю єдиними ознаками, психічним складом, територією і т.д.»³⁰. Очевидно, що він опонував К. Гуслистому (стенограми виступу якого не велося, а тому, наразі не знаємо, що той саме говорив; в брошурі ж подібних речей К. Гуслистий не стверджував), оскільки інші виступаючі (навіть В. Довженок) нічого такого не говорили.

Визнаючи, що Київська Русь була ранньофеодальною державою, М. Марченко подібно до В. Голобуцького вважав, що все ж таки соціальний уклад у цій державі був досить складним. Посилаючись на В. Леніна, який вказував на 5 укладів в економіці Росії станом на 1918 р. і про збереження патріархального укладу в ХХ ст., М. Марченко стверджував щодо наявності «величезних залишків родоплемінних відносин» у Київській державі. Для підкріплення цього контраргументу вчений також посилався на відомі положення К. Маркса, в яких той порівнював державу Рюриковичей з імперією Карла, котрі не мали єдиної економічної основи, були «клаптиковими» державами, являли собою тимчасові і не стали політичні об'єднання³¹.

У Київській Русі, як зазначає далі М. Марченко, не було і єдиної мови, а були «племінні діалекти спорідненої давньої – слов'янської мовної основи». Взагалі, «формування трьох народностей відбувається ще в часи Київської Русі, тільки в такому плані можна говорити про Київську Русь, як колыску трьох братніх народів»³². Зазначимо, що першу частину останньої репліки історика не слід було б трактувати як таку, що заперечує існування давньоруської народності на стадії її формування. Проте, сутність другої частини репліки дає підстави думати, що М. Марченко все ж таки заперечує існування народності навіть як такої, що складалася. Про це свідчить і наступний його аргумент, коли він посилається на положення Й. Сталіна: «мова переходить від племінної до мови народності, і від мови народності до мови нації. Це не тільки процес формування мови, це і є процес формування народності». А, отже, «процес створення російської, української і білоруської народності починається з часів Київської Русі і далі продовжується розвиток і поповнення словникового складу мови і інших елементів, про які говорить товариш Сталін»³³. М. Марченко, підкріплюючи свою позицію висловлюваннями вождя, вибудовує таку схему етногенезу: «плем'я»–«народність»–«нація», не вбачаючи місця у цьому «ланцюжку» для якоїсь перехідної народності.

У своєму виступі професор І. Крип'якевич засвідчив, що і у Львові розгорнулася робота, проведено теоретичні конференції стосовно питання формування української

народності і нації. Адже: «Геніальні роботи т. Сталіна про мовознавство викликали посилене зацікавлення проблемами етногенезу»³⁴. Немовби полемізуючи з М. Марченком (вслід за яким виступав львів'янин) І. Крип'якевич підкреслив сталінське визначення народності, згідно котрому вона має ті ж самі чотири елементи (економіка, територія, мова, культура), що і нація, лише в зародковому, потенціальному стані. Народність, наголошував вчений, не є закінченим явищем. Такі його вислови можна інтерпретувати на користь того, що професор не відкидав можливості формування єдиної народності в киево-руську добу (він її називає – «народністю Київської держави»). Утім, І. Крип'якевич висловив застереження щодо єдиної розмовної мови Київської Русі: посилаючись на мовознавців, він зазначив, що це питання ще достатньо не з'ясовано³⁵.

Оригінальні спостереження і аргументи у зв'язку з проблематикою давньоруської народності висловив кандидат історичних наук з Кіровоградського педінституту М. Беркович, який готував докторську дисертацію з проблематики східнослов'янського етногенезу³⁶ (вочевидь він її не захистив ще і на середину 1950-х рр., як це випливає з рецензій на неопубліковану статтю М. Берковича «До питання щодо економічної бази давньоруської народності»³⁷). На розкритті аргументів кіровоградського науковця варто зупинитися більш детально, оскільки вони, як вважаємо, мають певне значення для вирішення проблеми «pro et contra» стосовно давньоруської народності взагалі, а також ілюструють цікаві нюанси полеміки на етапі легітимізації підставової концепції. Головним змістом його виступу була дискусія з положеннями академіка Б. Грекова, якому М. Беркович закидав наявність суттєвих протиріч у відповідних поглядах. Йдеться про все те ж відоме порівняння К. Марксом імперії Рюриковичів з імперією Карла Великого, а також про вислови Б. Грекова стосовно етногонічного процесу у давніх східних слов'ян.

У своїх аргументах М. Беркович виходив з постулатів Й. Сталіна, насамперед, викладених в книзі «Марксизм і питання мовознавства». Саме вони дають можливість «виявити і повністю подолати окремі помилкові погляди, котрі ще зустрічаються в нашій історичній літературі з питання Київської Русі як спільної колиски трьох братських народів...»³⁸. У якості помилкових в даному разі М. Беркович розглядав погляди Б. Грекова. М. Беркович задався, по-перше, питанням: чи є науково правильною паралель, що її проводить Б. Греков між процесами народоутворення в Київській Русі і в імперії Карла Великого? Відповідь на це риторичне питання доцент дає, відштовхуючись від характеристики Каролінгської імперії, наданої Й. Сталіном у статті «Щодо марксизму в мовознавстві», тобто: «конгломерат племен і народностей, що жили своїм життям і мали свої мови». Ця характеристика вказаної імперії як тимчасового і неміцного воєнно-адміністративного об'єднання явно не стосується Київської держави, котра об'єднала передусім споріднені слов'янські племена і далеко пішла вперед від імперії Карла Великого³⁹. Далі М. Беркович, з огляду на зазначену характеристику Й. Сталіна, «препарує» канву міркувань Б. Грекова з питання характеру етнічного розвитку на Русі і у франкській державі –

Б. Греков («Київська Русь», видання 1939, 1944, 1949 рр.; подана нижче та інші цитати зі стенограми виступу М. Берковича):

«Ми знаємо, що Київська держава, не дивлячись на те, що вона сильно сприяла злиттю слов'янських племен у єдиний руський народ, усе ж не була монолітною ні в сенсі етнічному, ні в сенсі стадіальності культурного розвитку своїх частин, ні в сенсі організації влади, що здійснювалася з Києва. Це – держава клептикова в справжньому розумінні цього слова, подібна до велетенської держави Карла Великого»⁴⁰.

З однієї сторони, як відмічає М. Беркович, академік визнає «злиття слов'янських племен у єдиний руський народ» (в інших випадках нерідко підкреслює етнічну єдність

східного слов'янства), а з іншої сторони, Б. Греков не тільки не вважає «утворення єдиної руської народності основним, ведучим процесом етнічного розвитку Київської Русі IX–X ст.», але навіть схиляється прирівняти східне слов'янство до каролінгського конгломерату племен і народностей. Далі М. Беркович наводить цитати з монографії Б. Грекова, котрі підтверджують останню тезу. Серед них головна така:

«Київ допоміг визріти цим новим організамам, але визрів у надрах Київської держави, ці організми розвалюють її як шкарлупку, в якій їм настає тісно.

Це справедливо і стосовно інших європейських середньовічних країн. Чому Італія, Франція, Німеччина та ін. роз'єдналися, перестали жити спільним життям, яким вони жили при Карлі Великому [підкр. – М.Б.]? Тому що в кожній з них з'явилися нові завдання, котрі вони стали виконувати незалежно одна від іншої. Неміцна спайка, що існувала при Карлі Великому, зробилася непотрібною і навіть заважала подальшому росту цих частин»⁴¹.

Кіровоградський науковець вважає, що Б. Греков при цьому зробив невірний висновок з відомого визначення К. Марксом значення Київської і Каролінгської держав – К. Маркс (стаття – «Таємна дипломатія XVIII ст.»; або інакше – «Викриття дипломатичної історії вісімнадцятого століття»⁴²):

«Як імперія Карла Великого передує утворенню Франції, Німеччини і Італії, так імперія Рюриковичей передує утворенню Польщі, Литви, балтійських поселень, Туреччини і самої Московської держави»⁴³.

На думку М. Берковича, Б. Греков ігнорує суттєву відмінність в характері етнічного розвитку названих імперій, перша з котрих була конгломератом племен і народностей, а друга була в цілому етнічно однорідною. Суттєві відмінності вбачає науковець і в характері впливу феодалної роздробленості на слов'янську (в своїй основі) Київську державу і на романо-німецьку імперію Карла. По першому питанню М. Беркович вважає науково не коректною аналогію між вказаними імперіями щодо етнічного розвитку. Уявлення Б. Грекова про те, що всі частини франкської держави жили «спільним життям» є необґрунтованим. Воно, власне, спростовуються Й. Сталінін: «конгломерат племен і народностей, що **жили своїм життям** і мали свої мови» (вид. – Н.Ю.). Далі М. Беркович детально на історичних фактах спростовує зазначене уявлення Б. Грекова (не будемо наводити ці спростування, оскільки вони відомі і цілком очевидні для неупереджених істориків, хоча рідко промовляються)⁴⁴.

З приводу іншого моменту – характеру впливу феодалізму, то М. Беркович слушно вказує, що і Франція і Італія рівнем свого соціально-економічного розвитку суттєво відрізнялися від територій, населених німецьким племенами і народами. Тут він, щоправда, додає відоме положення радянського історіописання, насамперед того ж Б. Грекова, про те, що німецькі народності, подібно до слов'янських і на відміну романських, переходили від первіснообщинного ладу до феодалного, обминаючи рабовласницьку формацію.

Підводячи підсумок своїм спростуванням з означених аспектів М. Беркович зазначає, що на відміну від імперії Каролінгів, Київська держава жила спільним життям своїх частин, споріднених за походженням, мовою і культурою, що здавна були пов'язані економічно і політично. Східнослов'янська держава дійсно, за виразом Б. Грекова, «сильно сприяла злиттю слов'янських племен у єдиний руський народ», але подібне академік, як слушно зауважує М. Беркович, аж ніяк не скаже про імперію Карла. В останній, за висновками доцента, «етногонічний процес був лише місцевим, де тільки народжувалися місцеві (по відношенню до імперії) народності – французька, італійська,

німецька»⁴⁵ (підкр. – М. Б.). На підкріплення цієї тези М. Беркович посилається на характеристику результатів цих процесів Ф. Енгельсом⁴⁶.

Коректнішою паралеллю кіровоградський науковець вважає проводити аналогії між Київською Руссю і Францією IX–XI ст. Основні аргументи такі:

- приблизно одночасно почалися процеси формування французької і давньоруської народностей;
- до і того ж періоду належать давніший текст «Руської правди» і «Страсбурзької клятви» (давнішого пам'ятника французької мови);
- У X–XI ст. Франція розпалася на 10-12 феодальних князівств, що аналогічно ситуації на Русі в XII–XIII ст.;
- У X–XII ст. у Франції існувало безліч діалектів мови французької народності (навіть іноді можна констатувати існування окремих мов). У цьому відношенні середньовічна Франція являла собою більшу етнічну різноманітність, ніж Русь;
- Процеси давньоруського етногенезу проходив більш інтенсивно, ніж етногенез романських і німецьких народностей, що розпочався приблизно одночасно.

Останню тезу М. Беркович доводить такими аргументами:

По-перше, процес давньоруського етногенезу (як у до-київський, так і київський період) не був ускладнений іноплеменним завоюванням, як це мало місце на території Західної Європи. В останньому випадку етнічно чужі завойовники (франки, вестготи, бургунди, лангобарди та ін.) значно ускладнювали етногонічний процес, створюючи загальну етнічну строкатість. Інша картина була на слов'янській території Київської держави. Посилаючись на праці істориків давньоруської мови (П. Черних, В. Виноградова та ін.) М. Беркович доводить важливу роль Києва в формуванні мовної спільності східних слов'ян, «руської літературної мови на народній спільнослов'янській основі» та «єдиної давньоруської мови з невеликими діалектними відмінностями»⁴⁷.

По-друге, М. Беркович вважає, що інша головна ознака етнічної єдності – «самосвідомість народності Русі» – була більш розвиненою, ніж в тогочасній Франції, що знайшло своє відображення в літературних пам'ятках. По-третє, процес складання давньоруської народності відбувався на базі більш інтенсивного економічного розвитку, ніж тогочасному Заході (високий рівень ремесла і торгівлі, зв'язок ремесла з ринком, зростання кількості міст, тісні економічні та ін. зв'язки з передовими державами – Візантією і Багдадським халіфатом тощо)⁴⁸.

В подальшому викладі своїх аргументів М. Беркович звертає увагу на наступне протиріччя в положеннях, висловлених Б. Грековим. З однієї сторони академік стверджує, що в період Київської Русі почали складатися російський, український і білоруський народи, а з іншої – один раз зазначає, що русь як народ постала в результаті довготривалого етногонічного і історичного процесу, що ніколи не переривався, другий раз – що східні слов'яни склалися в «єдиний руський народ»⁴⁹. На думку М. Берковича, академік Б. Греков говорить про два процеси, що виключають один інший. (Принагідно зауважимо, що з цього питання М. Беркович таким чином не погоджується і з К. Гуслистим і з опонентами В. Мавродіна – В. Пашуто, О. Зиминим, Г. Санжеевим⁵⁰). У той же час матеріал, що його наводить у своїх працях Б. Греков, якраз свідчить на користь виникнення єдиної народності Русі.

Проте, М. Беркович не згодний з останніми твердженнями В. Мавродіна, що той виклав у новій монографії «Утворення єдиної російської держави», зокрема про те, що руський народ київських часів вже склався⁵¹. Така теза, на думку викладача з Кіровограду, не є чіткою, оскільки це може означати, що в київський період в цілому завершився процес складання народності, однак «такого завершення не було і не могло бути на

ранньому ступеню розвитку феодального суспільства» (підкр. – М. Б.)⁵². Окрім цього, вказана теза ігнорує той «важливий історичний факт, що в нутрошах єдиного організму давньоруської народності розвивалися зачатки трьох братських слов'янських народностей» (підкр. – М. Б.). По-суті, останнє міркування М. Берковича відповідало поглядам В. Мавродіна, що той їх висловлював у працях і доповідях включно до останньої монографії 1951 р.

Отже, М. Беркович, критикуючи Б. Грекова в останньому питанні, все ж усвідомлював, як він сам зазначає, «суперечливість етногонічного процесу». Розкриваючи цю тезу кіровоградець зазначає далі, що в IX–XI ст. у період виникнення давньоруської народності нарівні з домінантною тоді тенденцією до розвитку «єдиної народності Русі» існувала і розвивалася інша – тенденція етнічного відособлення. Остання на початку Київської держави проявляла себе як устремління до племінного відособлення, а в часи занепаду єдиної держави – як устремління до етнічного відособлення «земель», котрі феодально розвинулись, тобто відособлення місцевого, територіального, феодального. В XII–XIII ст. домінантною тенденцією етногонеzu було утворення «місцевих, територіальних етнічних груп, розвиток тих зачатків, на базі котрого стало можливим виникнення трьох слов'янських народностей. А тенденція до розвитку єдиної руської народності ставала все слабше і слабше». В результаті подальшого розвитку місцевих етнічних особливостей феодальних земель стала «все більш **реальною можливістю** формування самостійних слов'янських народностей на базі спільної давньоруської культурної і мовної спадщини, як і зачатків етнічного розвитку окремих земель»⁵³ (вид. – Н.Ю.). Остаточний розпад давньоруської народності невід'ємно пов'язаний з татаро-монгольською навалою і відторгненням низки руських земель Литвою, Польщею, Угорщиною – тоді вказана реальна можливість стала вже **реальністю**, перетворилася на історичний факт – формування (в XIV–XV ст.) трьох східнослов'янських народностей.

Свої міркування М. Беркович закінчив парадоксальним висновком про те, що Київська Русь явилась колискою трьох народів «як їхній прямиий спільний предок». На перший погляд така метафора є не коректною: держава не може бути предком етнічних спільнот, а «колиску» логічніше інтерпретувати як таку, що в ній разом лежали малюки, а не як «спільного предка». Проте, кіровоградський викладач наразі уточнює: «історія Київської Русі є історія появи і розвитку зачатків формування трьох братських народностей»⁵⁴ (підкр. – М.Б.), тобто йдеться не про малюків і навіть не про зачатки організмів, а про зачатки їхнього формування. Отже, Київська Русь, згідно трактуванню М. Берковича, була не зовнішньою колискою умовних малюків, які вже народилися і лежали поруч в пелюшках, а дійсно спільним предком – скоріше «дідусем», ніж «батьком» (у якості останнього слід вважати «землі-напівдержави» періоду феодальної роздробленості), тоді як давньоруська народність (що сама, власне, так і не вспіла «подорослішати») була отим материнським лоном, де лише зароджувалися майбутні етнічні організми (причому її «оплодотворяли» як «батько», так і «дідусь-снохач»). Втім, зізнаємося без іронії, що метафора М. Берковича потребує досить тонкого нюансування, втім унаочнює етногонічні процеси можливо краще, ніж різні теоретичні конструкції.

Полемічно загострено виступив і інший викладач з того ж Кіровоградського педінституту кандидат історичних наук дехто Бовляк⁵⁵, який, за свідченням професора А. Введенського досліджував етапи розвитку українського народу⁵⁶. Об'єктом його критики в основному були деякі положення головного доповідача, себто – К. Гуслистого. Цікаво, що на початку свого виступу Бовляк заперечив можливість проведення аналогій щодо процесу обриву формування «єдиної руської народності» (принаймні, порівнюючи з

Європою) і подальшого формування трьох народностей східних слов'ян. Тим самим науковець з'акцентував увагу якщо не на унікальності вказаного етногонічного процесу, то на його особливій своєрідності. А своєрідність цьому процесу надало чужинське вторгнення і наслідки останнього.

У зв'язку з проблемою давньоруської народності кіровоградців поставив перед учасниками сесії ряд питань: які причини обриву формування «єдиної руської народності»; час, коли це сталося; причини сформування трьох народностей східних слов'ян, а не єдиної; чи була «єдина руська народність» і мова в часи Київської Русі; чи продовжувала вона формуватися надалі; тощо. Продовжуючи свій виступ науковець відмітив, що початок складання народності збігається з початками класового суспільства. Складніше з кінцем, але на думку Бовляка, кінець – це ліквідація феодальної роздробленості і виникнення централізованих держав.

Відповідаючи на своє ж запитання – чи була остаточно сформована «єдина руська народність» в часи Київської Русі? – Бовляк погоджувався з тією думкою, що цей процес був не завершений. У зв'язку з цим він приєднався до аргументів, висловлених професором В. Голобуцьким. Стосовно мови, то Бовляк виходив з того, що не дивлячись на племінні діалекти мова Києва стала пануючою і домінувала в розвитку інших племен.

Надалі науковець піддав сумніву положення К. Гуслистого про те, що розпад Київської Русі на окремі феодальні князівства перервав формування єдиної давньоруської народності і єдиної мови і поклав початок формуванню трьох нових народностей. Отже, початок феодальної роздробленості – це кінець формування єдиної народності і початок формування трьох народностей східних слов'ян, а відтак – початок формування української народності (К. Гуслистий в цьому місці виступу кіровоградця заперечив, що він таке казав, але ж це логічно виходило з названого положення). На думку ж Боляка, феодальна роздробленість не перериває формування єдиної народності, оскільки, по-перше, цьому не має аналогій, а по-друге, даний період – це підйом як економічного, так і культурного розвитку, що не може бути регресом. Коментуючи зазначені тези Боляка у своєму прикінцевому слові К. Гуслистий не погодився з ними, вказуючи, що в період феодальної роздробленості «ясно виявляються елементи української, російської і білоруської мови»⁵⁷.

Що стосується розвитку мови, то згідно Боляку, йде подальший процес розвитку єдиної мови на базі київського діалекту, котрий збагачується місцевими діалектами. Цьому сприяло, зокрема, пересування і змішування населення під час військових конфліктів і боротьби князів за різні руські землі.

До татарської навали, робив висновок Боляк, продовжувався процес розвитку «єдиної староруської народності і єдиної руської мови». В середині XIII ст. стався обрив цього розвитку, причиною чого було татаро-монгольське нашествя. При цьому Боляк покликався на думки дореволюційних авторів, зокрема – В. Ключевського. З цією тезою кіровоградського викладача знову не погодився К. Гуслистий, який вбачав основну причину гальмування процесу утворення єдиної народності у феодальній роздробленості⁵⁸.

Процес же формування трьох східнослов'янських народностей розпочався, за Боляком, пізніше, коли економічні і культурні зв'язки були розірвані. Це сталося і XIII–XIV ст. Отже, погляди Боляка на етногонічну процеси домонгольської доби наблизилися до уявлень В. Мавродіна взірця 1951 р.

Після виступу філолога Плюща з КДУ (який торкнувся питань формування української мови), слова знову взяли співробітники Інституту археології. У короткому виступі В. Богусевича проходила, зокрема, думка про те, що етнографічні відмінності

давньоруських племен згідно археологічних пам'яток були не значними, тобто – відмінності були місцевого етнографічного характеру, а тому ці племена важко назвати племенами⁵⁹. На противагу В. Богусевичу і деяким іншим попереднім виступаючим, знаний археолог В. Даниленко вважав, що в Київській Русі існували племінні мови (а отже і окремі племена) і діалекти. З однієї з таких мов чи діалектів, на думку археолога, походить українська мова. Взагалі, простежуючи у своїй промові процеси етногенезу східних слов'ян, вчений мовчки обійшов питання щодо існування давньоруської народності, дотримуючись тези про виникнення трьох східнослов'янських народностей з етнічного ядра, що існувало в сивій давнині. Проте, прикметним є вживання В. Даниленком поняття «народність» стосовно до первісних періодів історії (до III тис. до н.е.)⁶⁰.

Фахівець з історії СРСР XX ст. професор М. Рубач у своєму виступі також торкнувся проблеми давньоруської народності. Він не погодився з думкою про те, що процес формування останньої перервало татаро-монгольське нашествя. На його думку, основна причина полягає в процесах внутрішнього розвитку і в його суперечностях. У принципі М. Рубач усе зводив до соціально-економічних факторів, хоча не розкрив своїх аргументів⁶¹. Подібним же чином висловився і професор А. Введенський. Проте, він запропонував розглядати процес зупинки формування єдиної народності не як процес обриву, а як процес розщеплення її на три складові, які далі розвиваються у три народності⁶².

Кандидат історичних наук з Дніпропетровського педінституту Каплун, спираючись на положення Й. Сталіна доказував, що в часи Київської Русі проходив процес нівелювання племен в ході складання ранніх феодальних відносин і формувалася єдина мова. Літературні пам'ятки, на думку науковця, свідчать, що в ті часи була одна народність⁶³.

Отже, більшість виступаючих на розглянутій дискусії підтримали концепцію давньоруської народності, визнавши існування цієї народності. З них більшість, розглядаючи причини розпаду чи припинення формування давньоруської народності, вказували на явища, пов'язані з періодом феодальної роздробленості. Троє з учасників дискусії (В. Довженок, М. Беркович, Боляк) подібно до поглядів В. Мавродіна взірця 1951 р. вважали головною причиною розпаду «древне-русского народа» татарське нашествя, хоча перші двоє не відкидали значення внутрішніх факторів, пов'язаних з феодальною роздробленістю. Майже всі прихильники існування давньоруської народності вказували на те, що вона знаходилася у процесі формування і до кінця не склалася. Єдиним, хто висловив радикальну точку зору в зв'язку з останньою тезою був археолог В. Довженок. На його думку, в епоху Київської Русі, тогочасна народність пройшла довготривалий шлях розвитку, котрий нараховував пів-тисячоліття. А, отже в київські часи, це вже була монолітна етноспільнота, така, що вже сформувалася і мала мову, котра склалася і сформувалася.

Слід погодитися з К. Гуслистим в тому, що як він вказав у прикінцевому слові⁶⁴, противники концепції не спромоглися навести достатньо ґрунтовних аргументів, щоби заперечити існування давньоруської народності. Хоча з стенограми дискусії не відомо – чи вдалося переконати останніх, але вони повторно слово не брали і не вдавалися до реплік. Таким чином, під час поширеної вченої ради в ПУ, в якій приймали участь науковці-гуманітарії з академічних інститутів і вузів Києва й регіонів, проблема давньоруської народності викликала підвищену увагу і жваво обговорювалася. Конференція показала, що дана проблема вивчається не тільки в АН УРСР, але й у столичних і провінційних вузах. Дискусія засвідчила, що хоча існували різні точки зору на деякі аспекти етногонічного процесу, пов'язаного з утворенням, формуванням і розпадом зазначеної народності, в

цілому її існування у більшості учасників (у всякому разі тих, хто виступив у обговоренні проблеми) наради не викликало заперечень, а отже, можна припустити, що процес наукової легітимізації концепції (в науковому середовищі УРСР) вступив у фінальну стадію.

Таким чином, у контексті розв'язаної ідеологічної кампанії, пов'язаної з викоріненням залишків «хибної» теорії М. Марра, статті і замітки Й. Сталіна з питань мовознавства з невблаганністю визначили характер методологічної перебудови етнологіки. Деякі положення з творів Й. Сталіна, зокрема, легітимізували вживання етнокатегорії «народність» стосовно давніх періодів етногенезу. У застосуванні до східнослов'янського етногенезу це відкрило шлях до легітимізації етнокатегорії «народність» («руська/давньоруська»). Термін «давньоруська» все ж таки викликав у науковців певні сумніви і вживався поряд з іншими почергово або ж взагалі не вживався. В етнокатегоріальному аспекті сталінська теорія і її творчий розвиток вирішувала і вирішила питання в площині можливості утворення чи / або існування народності (з певними ідентифікаційними ознаками) в період розкладу родоплемінного ладу і переходу до класового суспільства.

¹ Див., напр.: *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 145–159; Ї ж. Ідейна та термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність» // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 101–129; Ї ж. Становлення радянської етнологіки (в світлі плотогонічної теорії М. Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць, вип. 15. – К., 2006. – С. 168–189; Еє же. «В поисках народности»: теоретические аспекты этногенетических исследований в СССР на этапе становления (конец 1930-х гг. – начало 1940-х гг // Национальная идентичность в проблемном поле интеллектуальной истории. Мат-лы междунар. науч. конфер. (Пятигорск, 25–27 апреля 2008 г.). Ставрополь-Пятигорск-Москва, 2008. – С. 111–124 та ін. її індивідуальні праці.

² Утім у радянській науці сталінської доби поняття «етногенез» вживали у вузькому і широкому значенні. У першому випадку мався на увазі історичний процес зародження та формування етносу, починаючи від роду й закінчуючи постановням народності, а в другому – етногенез включав у себе і процеси націогенезу.

³ Див., напр.: *Юсова Н.* Підготовчі засідання до міждисциплінарної дискусії з методології етнологічних досліджень «у світлі сталінського вчення про мову і націю» // Український історичний збірник (2006). – Вип. 10. – К., 2007. – С. 338–345; Ї ж. У світлі сталінських творів з питань мовознавства»: актуалізація етнологічних досліджень в СРСР на початку 1950-х рр.” // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 113–138; Ї ж. "У святле Сталінскага вучэння пра мову і нацыю" // Беларуска Гестарычны Агляд. Т. 14. – Вільнюс, 2007. – С. 221–237; Еє же. Коллективный поиск этногенеза: подготовительные заседания к междисциплинарной дискуссии по методологии этногенетических исследований «в свете Сталинского учения об языке и нации» // Проблемы славяноведения. Сб. науч.ст. и мат-лов. – Брянск, 2008. – Вып. 10. – С. 179–189 та ін. її індивідуальні праці.

⁴ *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. – С. 12.

⁵ Див., напр.: *Задачи советского языкознания в свете трудов И.В. Сталина и журнал «Вопросы языкознания» // Вопросы языкознания. – 1952. – №1. – С. 18.*

⁶ Зазначимо, що весь 1951 р. інститути Відділу суспільних наук АН УРСР керувалися в науково-дослідній роботі працями Й. Сталіна з циклу «Марксизм і питання мовознавства», див.: НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 342. – Арк. 28.

⁷ Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 2; Там само. – Од. зб. 287. – Арк. 26, 37. Зазначена проблема була запланована до виконання як планова науково-дослідна тема для К. Гуслистого на 1951 р. Див.: Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 10.

⁸ Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 2–3.

- ⁹ Пор.: *Мавродин В.В.* Основные этапы этнического развития русского народа // Вопросы истории. – 1950. – №4. – С. 55–70.
- ¹⁰ НА ПУ НАН України. – Оп.1. – Од. зб. 329. – Арк. 2.
- ¹¹ Там само. – Од. зб. 287. – Арк. 10, 26, 31, 37; Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 2; Там само. – Од. зб. 346. – Арк. 81.
- ¹² *Гуслистий К.Г.* Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки. Стенограма публічної лекції. – К., 1951. – 35 с.
- ¹³ *Гуслистий К.Г.* Значення праць Й.В. Сталіна з питань мовознавства для радянської історичної науки // Наукові записки ПУ. Т.4. – К., 1952. – С. 3–12.
- ¹⁴ Див.: НА ПУ НАН України. – Оп.1. – Од. зб. 294. – Арк. 8, 21, 39–41; *Гудзенко П. П.* До річниці опублікування геніальної праці Й. В. Сталіна // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 7. – С. 61–68.
- ¹⁵ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 45, 153.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 95.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 8.
- ¹⁸ Там само. – Од. зб. 297. – Арк. 64.
- ¹⁹ Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 21.
- ²⁰ Там само. – Од. зб. 297. – Арк. 64.
- ²¹ Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 22–26.
- ²² Там само. – Арк. 37.
- ²³ Там само. – Арк. 34.
- ²⁴ Там само. – Арк. 34.
- ²⁵ Там само. – Арк. 34–36.
- ²⁶ Там само. – Арк. 37–38.
- ²⁷ Там само. – Арк. 38–39.
- ²⁸ Там само. – Арк. 67.
- ²⁹ Див.: *Рубльов О.С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – №1. – С. 106–118.
- ³⁰ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 40.
- ³¹ Там само. – Арк. 40–41.
- ³² Там само. – Арк. 41.
- ³³ Там само. – Арк. 42.
- ³⁴ Там само. – Арк. 44.
- ³⁵ Там само. – Арк. 44–46.
- ³⁶ Інформацію з цього приводу надав професор А. Введенський на тому ж засіданні Вченої ради. Див.: Там само. – Арк. 93.
- ³⁷ Там само. – Од. зб. 568. – Арк. 12–15.
- ³⁸ Там само. – Од. зб. 294. – Арк. 49.
- ³⁹ Там само. – Арк. 49–50.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 49–50. Пор.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 475.
- ⁴¹ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 50–51. Пор.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 477. Пор. трактовку положень К. Маркса Б. Грековим і М. Рубінштейном. Див.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С. 135–136.
- ⁴² Вказана праця К. Маркса є незавершеною, вона вперше публікувалася в одній з лондонських газет у 1856–1857 рр. Див.: *Маркс К.* Разоблачение дипломатической истории восемнадцатого века // Вопросы истории. – 1989. – № 1 – С. 5.
- ⁴³ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 51.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 52.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 53.
- ⁴⁶ Див.: *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. – М., 1948. – С. 175.
- ⁴⁷ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 54–56.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 56–58.
- ⁴⁹ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1949. – С. 8, 33, 475.

⁵⁰ Л.В. В институте истории АН СССР // Вопросы истории. – 1951. – №5. – С. 137–139; Научный архив Института российской истории РАН (*дали* – НА ИРИ РАН). – Ф.1 «А». – Оп. 1. – Ед. хр. 592. – Л. 2.

Див. також: Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці // УІЖ. – 2001. – №6. – С. 74–77.

⁵¹ Див.: Мавродин В.В. Образование единого русского государства. – Л., 1951. – С. 215.

⁵² НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 60.

⁵³ Там само. – Арк. 61.

⁵⁴ Там само. – Арк. 62.

⁵⁵ Там само. – Арк. 63–68.

⁵⁶ Там само. – Арк. 93.

⁵⁷ Там само. – Арк. 153.

⁵⁸ Там само. – Арк. 153–154.

⁵⁹ Там само. – Арк. 78.

⁶⁰ Там само. – Арк. 80–83.

⁶¹ Там само. – Арк. 84–85.

⁶² Там само. – Арк. 92.

⁶³ Там само. – Арк. 95.

⁶⁴ Там само. – Арк. 153.